УДК 811.161.2
Б 56

Тетяна БЕЦЕНКО

КОМУНІКАТИВНО-ЕКСПРЕСИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КОНСТРУКЦІЙ З ПРЯМОЮ МОВОЮ В ДУМАХ

У статті розглядаються комунікативно-виразові можливості конструкцій з прямою мовою в українських народних думах. Приділяється увага докладному аналізу комунікативно-естетичних функцій і структурних виражальних особливостей. Зроблено переконливі висновки про існування національного мовотипу, відображеного в думах – видатних зразках поетичного генія народу.

Ключові слова: комунікативно-експресивний, пряма мова, структурно-семантична організація, художньо-образний потенціал.

Оригінальні культурно-історичні пам'ятки національного генія – думи – відзначаються такою своєрідною рисою, що не надто властива поетичним творам, як наявністю численних конструкцій з прямою мовою. Як для української пісні невід'ємною ознакою виступає діалогізація тексту [3, 96], так і для дум характерне вживання прямої мови у функції комунікативно-виразового засобу.

Пряма мова в думах утворює широкі словесні полотна, насичені різноманітними описами дій, станів, волевиявлень, почуттів, прагнень, що, звичайно, позначені емоційно-експресивним забарвленням, тому й зумовлюють виникнення провідного струменя цих епічних творів – динамічності, яка покликана схвилювати, заполонити, вразити слухача, спонукати його до співпереживання і співучасті, цим самим пряма мова виступає тим важливим складником у найвищому розумінні цього слова, що дає правильне розуміння художнього твору як організованого матеріалу, як речі, що "може мати значення тільки

© Тетяна Беценко, 2002

як фізичний збудник фізіологічних і психічних станів" [3, 14].

Отже, наявність конструкцій з прямою мовою – визначальна риса українських дум: жодна дума не обходиться без цих структур. Виявлена мовна особливість зумовлена ідейно-тематичним спрямуванням цих творів: у центрі дум перебуває особа – людина – певний народний тип з усіма національними особливостями характеру. Здатність людини говорити (тобто користуватися звуковою мовою з комунікативною метою), якою її наділив Творець, і є однією з визначальних ознак, що покладена в основу народнопоетичних творів. Увага до прямої мови (до слів певної особи) пояснюється ще й тим, що надзвичайно важливими для морально-етичного боку справи є саме висловлювання людини – виразника думок, вчинків, намірів, адже пряма мова (мовлення) кваліфікується як адресована поведінка, як акт мовленнєвої діяльності ("речеповеденческий акт", за Арутюновою) [1, 643]. Пряма мова значно пожвавлює текст викладу, надає йому відтінку дієвості, руху, динаміки, а також спричинює виникнення враження живої розмови, створюючи ілюзію участі дійових осіб у певному акті спілкування, що відбувається саме в час сприйняття слухачем (читачем) твору (тобто виникає враження-відчуття співучасті у ході тих чи інших подій). Отже, пряма мова виконує функцію комунікативної стратегії і визначається співвідношенням: дійсність – текст – адресат. У свою чергу, комунікативна стратегія, базуючись на лінгвопсихологічному принципі, за своєю природою зумовлює постійне нагнітання напруги.

Про значущість конструкцій з прямою мовою в організації дум свідчить і те, що здатність говорити приписується неістотам, явищам (предметам) навколишньої дійсності: наприклад, дума "Розмова Дніпра з Дунаєм" [6, 258] уже в своїй назві має вказівку на їх визначальне місце у структурі твору. Тварини також мають можливість висловлювати свої думки (це своєрідний казковий прийом, характерний для дум як фольклорних творів): ...як сива зозуля прилітала, / Да у головах сідала, / Да жалібно закувала: / "Ой, голово, голово, козацькая-молодецькая! / Се-ж ти ні допила, ні доїла..." [7, 111]. Думи – твори не казкові. Тому спілкування людини з предметами природи не має визначальної сюжетної

основи: про це свідчить відсутність відповідей осіб на репліки-звернення тварин. Наявність подібних "мовленнєвих" партій, приписуваних птахам і тваринам, очевидно, має орнаментальний, естетично-виразовий характер. Так само і людина може звертатися до тварин. При цьому безпосередньо акт комунікації не відбувається, але розуміння твариною мовленого людиною не викликає сумніву, що очевидно з контексту [6, 175].

Власне акти комунікації, введені в структуру дум як рушійні сили розгортання сюжету, здебільшого зводяться до таких різновидів:

а) закінчені змістові, комунікативні і структурні форми (єдності) висловлювань людини, вжиті з метою одержання відповіді від адресата мовлення чи з метою викликати в нього іншу реакцію;

б) пряма мова, адресована людиною предметам світу природи, здебільшого тваринам, що не передбачає словесної відповіді;

в) узагальнена монологічна партія особи без конкретного адресата;

г) монологічна партія тварин, звернена до людини, що не передбачає відповіді;

ґ) звернення до Бога як особливий різновид прямої мови;

д) звернення до абстрактного поняття;

е) спілкування неживих об'єктів.

Конструкції з прямою мовою, вживані в думах, специфічні тим, що не випадають із усієї структурно-композиційної, структурно-семантичної організації дум, а є тими компонентами, які, власне, і виконують основну комплектуючу функцію. Це – одне. Друга їх особливість полягає в безпосередньому семантичному наповненні того, що творить цю ж пряму мову (це може бути речення, як правило, складне багатокомпонентне і досить часто – складне синтаксичне ціле). При цьому з семантичного погляду такі широкі, об'ємні полотна виступають хоч і розчленованими, проте єдиними в художньо-образному та сюжетно-композиційному планах. Так, пряма мова уявляється певним структурно-семантичним блоком, що має визначене ідейно-змістове та емоційно-експресивне навантаження і виступає невід'ємною, глобально активізованою

одиницею – комплексом усієї системної організації тієї чи іншої думи. Пор., наприклад, хоч би варіанти думи "Три брати самарські" [6, 96 – 97, 97 – 98 та ін.]. Це явище закономірне і, більш того, визначальне у плані стильової організації дум.

Вплив прямої мови на розгортання сюжету, що одразу ж упадає у вічі, полягає у тому, що з допомогою згаданих конструкцій будується (складається за типом ланцюгового зв'язку) весь хід подій: цьому сприяють а) запитання і одночасні відповіді [6, 323]; б) повідомлення без запитання (інформативного чи інформативно-емоційного змісту), які проливають світло на хід подій (їх особливості і под.) (відповіді не потребують) [6, 405]; в) повідомлення у формі нанизування зазначених конструкцій, що належать одній і тій же дійовій особі, створюючи враження послідовного, плавного, хронологічно вмотивованого і правдиво-живого стилю викладу [6, 129 – 130]; г) повідомлення з модальними відтінками (наказом, проханням тощо) і відповіді такого ж характеру (при цьому передається ефект розмови, яка нібито відбувається в присутності слухача (читача), він є її співучасником) [6, 322].

Часто пряма мова має відтінок заклику до чогось (відповідь у таких випадках не потребується, адже вона є своєрідним наказом – закликом до активної і миттєвої дії) [6, 393].

Специфіка структурної оформленості цих конструкцій досить різноманітна. Так, пряма мова (власне слова дійової особи), як правило, представлена реченнями складними, поширеними, ускладненими однорідними рядами та ін., повними; прості речення використовуються як елементи складного синтаксичного цілого, що є стильовою рисою власне дум.

Щодо ускладненості, як своєрідної ознаки прямої мови, треба відзначити те, що основну роль у таких випадках відіграють звертання: фактично без звертання пряма мова не функціонує: цим самим зумовлюється і пожвавлення викладу, і чітко уявляється адресат мовлення, і активізується, естетично забарвлюється тональність усього тексту (і окремих його складників). Окрім того, звертання містять ще й виразний емоційно-експресивний регістр: саме завдяки цим конструкціям зумовлюється певне сприйняття

тієї гами почуттів, що переповнює героя (наприклад, у поданому нижче випадку – через здрібнено-пестливе порівняння, в основі якого лексема високого ступеня емоційної наснаги з виразним позитивним забарвленням, до того ж, з емоційним відтінком лагідності, теплоти, благання допомоги тощо: "Братику, мій старший, рідненький, / Як голубоньку сивенький!.." [7, 116].

Однорідність як визначальна риса не тільки конструкцій з прямою мовою, а й взагалі стильової організації дум, насамперед представлена дієслівними нанизуваннями, що закономірно, бо дія, рух, динаміка, що властиві потенційно дієсловам, – є специфікою, основною рушійною силою всього ідейно-змістового, художньо-образного задуму розглядуваних творів: / "Ой, братіки мої рідні, / Голубоньки сиві, / Товариші мої сердешні! / Станьте ви, коней попасіте, / Да мене, найменшого брата, / Пішого-пішаницю, підождіте, / Да з собою на коня візьміте, / Да до отця-матері підвізіте" [6, 219] – помітно те, який багатогранний спектр властивий дієсловам, у яких переплітається туга, біль, благання, прохання, заклик, лагідність, теплота тощо.

Вражаюче-захоплюючими є конструкції з прямою мовою, що представлені складним синтаксичним цілим. Їх об'ємність і разом з тим гранична вмотивованість з усім текстом думи свідчить про високий ступінь організації цих творів, складність їх мовного оформлення, що значно тяжіє до книжного способу викладу. При цьому пряма мова, яка подана у формі складного синтаксичного цілого, виступає свого роду монологом дійової особи, отже є показником глибокої інтелектуальності народнопоетичного генія українського народу, що представлена таким своєрідним поетичним стилем епічного жанру. Пор., наприклад: Да старший брат тее зачуває, / Да найменшому брату, пішому-пішаниці, словами промовляє: / "Ой, братіку наш рідний, / Голубчику сивий! / Да ми ж тебе до отця-матері не звеземо, / А самі з турецької неволі не втечемо. / Як будемо ми тебе, пішого, піджидати, / То буде за нами турецька погоня вганяти, / Буде нас стріляти, / Рубати, / Або живими в неволю завертати. / А як жив ти будеш, / То в городи християнські / До отця-матері / Сам прибудеш" [6, 219 – 220].

У таких складних синтаксичних цілих, що являють собою монологічний тип мовлення, висловлюються найрізноманітніші попередження, здогади, розглядаються можливі варіанти можливих дій і їх наслідки та ін.

Пряма мова, як відомо, класично представлена двома частинами – в одній із яких – авторські слова, у другій – відтворюється власне чужа мова. Думи не відступають від запровадженої традиції. Проте подекуди спостерігаємо випадки іншого вживання, коли пряма мова (кілька конструкцій) може подаватися без слів автора: "Благослови мені, батьку, оковитої напиться, / Я не зарікаюся з бесурманами ще лучче побиться". / "Не велю я тобі, сину, оковитої напивати / Да іти з бесурманами на долину гуляти; / Коли ж вже ти хочеш її напивати, / То велю в моїм наметі лягати спочивати". / "Сей мені хміль не буде заважати, / А буде моєму серцю смілості додавати" [6, 233] – очевидно, що слова автора належать тільки до першої конструкції з прямою мовою, а до двох інших – ні. Проте це аж ніяк не нівелює твір. Навпаки, змушує дослухатися, пильніше стежити за ходом оповіді (якщо врахувати те, що самі структури здебільшого надто об'ємні (часто трапляється пряма мова, виражена як багатокомпонентними реченнями, так і складною синтаксичною конструкцією)). Вживання цих структур зумовлено власне жанром – епічністю, до того ж надто своєрідною, а сам спосіб архітектоніки твору аж ніяк не впливає на ступінь його довершеності та естетичної значущості: звертання, що входять до конструкцій з прямою мовою, також компактність висловлювання, гранична відмежованість, відшліфованість, місткість фрази, що не допускає приписування її іншому персонажеві, і зумовлює послідовне розгортання сюжетної лінії (це – яскравий приклад тісного взаємопроникнення форми і змісту).

У думах не засвідчено випадків, щоб слова автора знаходилися у постпозиції (це можна пояснити: об'ємні конструкції з прямою мовою були б незрозумілими, коли б слова автора подавалися після прямої мови; за таких обставин втрачався б зв'язок з попередньо висловленою думкою тощо); дуже рідко спостерігаємо вживання слів автора в інтерпозиції. Натомість домінуючою виступає

препозиція, що найчастіше настроює на сприйняття повідомлюваного.

Можна окреслити і коло слів, які використовуються для введення прямої мови. Зокрема, це переважно дієслова говоріння: а) нейтрального звучання типу казати, говорити [6, 320], мовити [6, 376, 409, 410], питати (питається) [6, 411, 154], зазивати [6, 375], окликатися [6, 404], озиватися [6, 345]; б) більшою мірою, ніж інші, служать оцінкою сказаного та розкривають відносини між мовцем і його співбесідниками слова навчати [6, 392, 398, 405], докоряти [6, 378]; в) слова, що вказують на психічний стан мовця та доповнюють змалювання картини, на тлі якої розгортається дія, чим досягається більша яскравість зображення, його драматизм: голосити, плакати, тужити, ридати [6, 396, 406, 408], благати [6, 379], молити, просити (прохати) [6, 373, 379]; г) як спосіб зображення найвищого загострення драматизму подій виступають дієслова, що служать для передачі афекту: кричати (крикнути), кликати, гукати (гукнути), проклинати [6, 374, 382].

Часто дієслова говоріння вживаються попарно: як синоніми чи як складні слова, чим досягається вищий ступінь вияву ознаки. Напр.: У чужий дом входжали, / Словами промовляли, / Сльозами проливали, / Удови, старої матері, / Прохали та благали: / "Ой, удово-вдово, стара мати!.." [6, 379]. Можна сказати, що найчатотнішим, точніше – наскрізним є використання в думах специфічного тавтологічного виразу ***словами промовляти***.

Думи в усій повноті як твори епічні широко засвідчують, окрім слів автора, й інші слова, що входять до їх складу. Ці слова вказують на адресата прямої мови [6, 96]; на різні обставини, що її супроводжують [6, 292]; також характеризують особу, що висловлює їх, манеру висловлення [6, 249].

Дещо специфічною виступає і позиція авторських слів по відношенню до прямої мови, що виявляється в домінуванні препозиції, у використанні поодиноких інтерпозитивних випадків і у відсутності постпозиції. Такий спосіб побудови конструкцій з прямою мовою цілком виправданий, адже думи – як твори епічні і водночас об'ємні, широкопластичні, які первинно були орієнтовані на слухове сприйняття, – для чіткого вираження і

розмежування думки, надто ж такої, що представляє чужу мову, вимагають того, щоб слова автора знаходилися в препозиції і таким чином виразно членували текст, концентруючи увагу на далі висловлюваній інформації. Якби слова автора подавалися в постпозиції, то слухачеві було б важко, а почасти і неможливо сприйняти власне пряму мову як таку і в результаті правильно зрозуміти висловлюване (при цьому частина інформації сама собою зникала б, випадала, губилася тощо).

Окрім того, конструкції з прямою мовою, представлені саме в думах як зразках високоінтелектуальної, історико-героїчної поезії української нації, тим показові, що насамперед засвідчують не індивідуалізуючий характер особи (пор. визначення прямої мови і кваліфікацію цього мовного явища в плані текстового аналізу: пряма мова – це "усне або письмове мовлення іншої особи, що вводиться в текст авторською ремаркою із збереженням лексичних, граматичних та інтонаційних особливостей" [5, 209]: через те, очевидно, що індивідуальність як така фольклорним творам не властива. Тому й мовні конструкції, хоч би як вони не стосувалися індивіда, осмислюються, уявляються, розцінюються і тлумачаться узагальнено, іншими словами – розглядаються як типові зразки типової групи мовців, які користуються типовою мовою. У зв'язку з цим треба з'ясувати поняття типовості стосовно прямої мови.

Так, фольклорні твори як ніякі інші представляють у чистому вигляді, без домішок, завуалювань, прихованості власне національний зразок світобачення з усіма його складниками. Саме фольклорні твори репрезентують національний естетичний ідеал людини. Відповідно мова – як основа духовного розвитку людини і як вирішальний чинник цього розвитку – акумулює в собі досвід усіх галузей життя.

Сутність і своєрідність прямої мови, засвідченої в думах, полягає в тому, що саме в ній – в узагальненій формі – запропоновано, так би мовити, національну мову (мовленнєву діяльність), національний мовотип з усіма додатковими характеристиками і ознаками. Іншими словами, конструкції з прямою мовою (особливо такі, що виражені складним синтаксичним цілим, – до того ж їх найбільше) репрезентують

ментальність народу, що можна констатувати на всіх рівнях мовної структури. Це, наприклад, і лагідність, сентиментальність вдачі українця (підтвердження цьому – численні здрібнено-пестливі утворення у звертанні та найменуванні осіб: "Братіку мій рідний..." [6, 97]); і образність (яскраво представлена у порівняннях та зіставленнях осіб з предметами живої і неживої природи та под.: "Ой, брати рідненькі, голубочки сивенькі..." [6, 95], "Братіки ж мої рідненькі, Як голубоньки сивенькі!.." [6, 209], "Ой, сестро рідненька, Зозуленько сивенька" [6, 332]); вживання слів високого емоційно-експресивного забарвлення, призначених для вираження свого ставлення до певних осіб (слова типу ***милий, рідний*** та ін.). Риси лагідності, задушевності, теплоти, властиві українцеві, спостерігаємо і в тому, що мова (мовлення) в цілому забарвлена одиницями здрібнено-пестливого характеру. Пор.: То сестра тее зачуває, / До братіка словами промовляє: / "Братіку мій рідненький, / Як голубонько сивенький! / Через бистрії води білим лебедоньком перепливи, / А через широкі степи малим-невеликим перепілоньком перебіжи, / Через дальні далекії сторони, через темні високі луги ясним соколом перелети, / А на моє подвір'я сизокрилим голубком упади. / І жалібненько загуди, – / Серцю печаль-тугу мою розділи..." [6, 333] – у даному контексті лексеми ***лебедоньком, перепілоньком, голубком*** (як порівняння – з одного боку, і як зменшено-пестливі, голубливі номінативні утворення – з другого) засвідчують характер українця і особливості та способи вираження почуттів: таких, як любов, приязнь, доброта, туга; помітним є те, що для передачі об'ємної гами почуттів у нашій мові є низка зменшено-пестливих суфіксів, які можна назвати поліфункціональними: так, суфікс ***-оньк-*** одночасно акумулює і почуття ніжності, теплоти і разом з тим туги, душевного болю, що, звичайно, виразно проступає на тлі всього словесного полотна. Лексема ***жалібненько***, маючи у своїй семантичній структурі сему "сум. туга", завдяки суфіксові ***-еньк-*** із здрібнено-пестливим значенням набуває особливого емоційно-експресивного відтінку, передаючи водночас і глибокий душевний біль, переживання, і лагідність тощо.

Отже, по тому, якою є мова (мовлення) особи (навіть

літературного героя), – можна судити вже про те, якому національному типові вона належить. І думи напрочуд яскраво засвідчують це.

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры. – 1999. – 895 с.
2. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. – М.: Худ. литература, 1975. – 294 с.
3. Єрмоленко С.Я. Фольклор і літературна мова. – К.: Наук. думка, 1987. – 247 с.
4. Курс сучасної української літературної мови. Т.ІІ. Синтаксис. / За редакцією Л.А.Булаховського. – К.: Рад. школа, 1951. – 407 с.
5. Пономарів О. Стилістика сучасної української мови. – Тернопіль, 2000. – 248 с.
6. Украинские народные думы. – М.: Наука, 1972. – 560 с.
7. Українські народні думи. Том перший корпусу / Вступ К.Грушевської. – К.: Державне видавництво України, 1927. – 175 с.

Беценко Татьяна. Коммуникативно-экспрессивный потенциал конструкций с прямой речью в думах. В статье рассматриваются коммуникативно-выразительные возможности конструкций с прямой речью в украинских народных думах. Внимание уделяется подробному анализу коммуникативно-эстетических функций и их структурных особенностей на различных языковых уровнях. Сделан обоснованный вывод о существовании национального языкового типа, который ярко выражен в думах – выдающихся образцах поэтического гения народа.

Ключевые слова: коммуникативно-экспрессивный, прямая речь, структурно-семантическая организация, художественно-образный потенциал.

Betsenko Tetyana. Communicative-expressive potential of constructions with direct speech in dumas. In the article communicative-expressive opportunities of the constructions with direct speech in the Ukrainian national dumas are considered. The attention is given as actually to the description of communicative-

aesthetic functions of named units, and the detailed analysis of their structural features at various language levels. On examples of the constructions with direct speech the thorough conclusion about indisputable existence of national language type which is brightly expressed in folklore works, in particular – dumas is made.

Key words: communicative-expressive potential, communicative-aesthetic function, national language type.